

KÜL TİĞİN YAZITI'NDAKİ 'er at' SÖZCÜĞÜ

Adem AYDEMİR*

Özet

Göktürk Yazıtları, Türk dili ve edebiyatı için olduğu kadar Türk kültürü için de büyük önem taşımaktadır. Göktürk Yazıtları'nın Vilhelm Thomsen tarafından okunuşundan bugüne kadar yazıtlar üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Thomsen ve Radloff ile başlayan okuma ve anlamlandırma çalışmaları günümüze kadar devam etmiş, gerek yerli ve gerekse yabancı Türkologlar tarafından yazıtlar üzerine müstakil metin neşirleri yapılmış, çeşitli okuma ve anlamlandırma denemeleri gerçekleştirilmiştir. Bu yöndeki çalışmalar günümüzde de devam etmektedir. Bu çalışmalarla yazıtlardaki birçok mesele çözüme kavuşmuş ve kavuşmaktadır. Özellikle yazıtların anlamlandırılması çalışmaları, taşlardaki dilin anlam zenginliğinin ortaya konulması açısından son derece önemlidir. Çünkü bir sözcüğün ifade ettiği kavramların çeşitliliği, o sözcüğün ait olduğu dilin eski ve köklü bir dil olduğunu gösterir.

Göktürk Yazıtları'ndaki bazı sözcük ve terimlerin hangi anlamda ve hangi işlevle kullanıldığını anlamak her zaman kolay olmamaktadır. İlk bakışta işlevinin anlaşılması özellikle zor görünen sözcük ve terimlerden biri de Kül Tigin Yazıtı'nda geçen 'er at' sözcüğüdür. 'Er at' sözcüğü Türkçenin her döneminde ve bütün Türk lehçelerinde kullanılan ortak sözcüklerimizden biridir. Bu sözcük, Göktürk Yazıtları'nda hapax legomenon olarak tanımlanan bir sözcüktür. Bu makalede bu sözcük üzerinde yapılan tartışmalar etraflıca ele alınacaktır. Sonuç olarak bu makalede, bu sözcük üzerinde şimdiye kadar yapılmış teklifler eleştirel bir gözle tekrar değerlendirilecek ve sözcüğün anlamı üzerinde yeni bir öneri getirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Göktürk Yazıtları, Kül Tigin Yazıtı, er at, ordu, anlamlandırma.

The Word 'er at' In The Kül Tigin Inscription

Abstract

Göktürk Inscriptions have a crucial importance not only for the Turkish language and literature, but also for Turkish culture. There have been so many studies on Göktürk Inscriptions since its being read by Vilhelm Thomsen. The studies on reading and meaning that started with Thomsen and Radloff have been continuing to these days, self-contained text publications on the inscriptions have been done by domestic and foreign Turcologists, various reading and meaning trials have been done. With these studies so many issues in the inscriptions have been solved and continue.

* Balıkesir Merkez Ticaret Meslek Lisesi Tarih Öğretmeni.

Especially, the meaning studies have a crucial importance from the point of revealing the richness of language's meaning. Because, the diversity of notions that a word defines proves the language's -the word belonging to-being ancient and deep rooted.

It is not always easy to understand the meaning and function of some words in Göktürk inscriptions. One such words and terms, whose function seems particularly difficult to understand at first glance, is 'er at' in the Kül Tigin Inscription. The word 'er at' is a common word used in every period of Turkish and in all Turkish dialects. This word is defined as hapax legomenon in Göktürk inscriptions. This word will be dealt extensively through this article. As a result in this article, will reevaluate the existing offers from a critical point of view and will dare to make a new offer on the meaning of this wording.

Key Words: Göktürk inscriptions, Kül Tigin Inscription, er at, army, interpreting.

Giriş

İslâmiyet öncesi Türklerin okur-yazar olduğunu ve kendilerinin geliştirdiği bir yazıya sahip bulduklarını ispat eden en önemli delil Göktürk harfleriyle yazılan Yazıtlardır (Büyükkaragöz-Livatyalı 1994: 135-144; Sertkaya 2001:12-37; Ünal-Öztürk 2008: 89-109). Bu yazının kökeni konusunda geniş bir literatür ve farklı görüşler bulunmaktadır.¹ Türk dilinin ana kaynakları arasında yer alan yazıtlar, hem içerik olarak hem de döneminin dil özelliklerini yansıtma bakımından önemli dil yadigarlarıdır (Tenişev, 1983: 157-161; Aksan, 1989: 323-329; Melikli 2001: 263-265). Yazıtların büyük bir kısmında bu yazıtın neden yazılıp dikildiği belirtilmiştir. Göktürk harfli metinler içerisinde ilk elden orijinal bilgiler sunan en büyük eserler kuşkusuz Vezir Tonyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan adına yazılan yazıtlardır. Bu yazıtlarda yer alan metinler, genel olarak Eski Türk filolojisi, özel olarak da Eski Türk diyalektolojisi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Yazıtlarının 1893 yılında ilk kez okunuşundan bu yana yaklaşık 120 yıl geçmiş olmasına rağmen okuma ve anlamlandırma çalışmaları devam etmektedir. Yazıtlarda yer alan terim ve deyimlerden manası yeni anlaşılabilir bilim dünyası için büyük önem arz etmekte, bunlar sadece dil bakımından değil, tarih, folklor gibi bilim dallarını da yakından ilgilendirmektedir.

¹ Soslanbek Y. Bayçorov, "Avrupa'nın Göktürk Harfli Eski Anıtları Göktürk Harfli Eski Yazının Kuzey Kafkasya, Volga-Don ve Tuna Bölgesiyle İlişkisi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 13-16, 1990; A.M. Şçerbak, "Türk 'Runik' Alfabesinin Yayılmasına Dair", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 183-187, 1994; Viktor G. Guzev, "Sergey Klayaştorin", "Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi (Okunuşunun 100. Yıl Dönümü Dolayısıyla)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 27-33, 1993; Edward Tryjarski, "Asya ve Avrupa'daki Runik Yazıtların Anonimliği, Farklılığı ve Yayılımı", (Çev. E. Gürsoy-Naskali), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 43-49, 1993; Istvan Vasary, "Doğu Avrupa'nın Runik Alfabe Sistemleri Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 51-59, 1993; V. A. Livşits, "Eski Türk Runik Yazısının Ortaya Çıkışı Üzerine", (Çev. S. Gömeç-T. Ölçekçi), *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XX, Sayı: 31, s. 37-50, 2000; Abılay Hangereyev, "Eski Türk Nünyası ve Yazılı Anıtlar", (Çev. Aliya Jusipek), *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 8, s. 31-40, 2002.; Gani Abdurrahmanov, "Eski Türkçe Yazıtlar ve Yazıtların Türk Lehçelerinin Şekillenmesindeki Rolü Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 1-3, 2001; Mehmet Tezcan, "Orhon Harflerinin Muhtemel En Eski Şekilleri Olarak Kuzey Hindistan Bölgesi'nde Saka/ Kuşan Dönemi Yazıları", III. Uluslararası Türkîyat Araştırmaları Sempozyumu, (Ed. Ülkü Çelik Şavk), Hacettepe Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü, Cilt II, s. 799-818, Ankara 2011; Dmitriy M. Nasilov, "Türk Edebî Dilleri ve Lehçeleri Tarihinde Runik Anıtlar", III. Uluslararası Türkîyat Araştırmaları Sempozyumu, (Ed. Ülkü Çelik Şavk), Hacettepe Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü, Cilt II, s. 569-573, Ankara 2011; Sır Gerard Clauson, "Türk 'Runik' Alfabesinin Kökeni", (Çev. Dinçer Apaydın), *Dil Araştırmaları*, Sayı: 11, s. 163-183, Güz 2012.

Gerek Göktürk Yazısının kendine özgü imlâ özellikleri, gerekse herhangi bir metni anlamının genel zorluğu sebebiyle yazıtlardaki bazı sözcük ve cümlelerin izahıyla ilgili farklı görüşler ve tartışmalar vardır (Recebov, 1994: 151-154). Tespitlere göre, Göktürk belgelerindeki bütün sözcük adedi, ancak 11.000 ile ifade edilmekte olup, bunun hemen yarısı olan 5.302 sözcük çözümlenmeye en uygun uzunluk ve mükemmeliyette bulunan üç yazıta aittir.² Böyle olmasına rağmen, henüz bu yazıtlar bile, bazı karanlık ve izaha muhtaç bulunmasından dolayı, hâlen büyük emekler beklemektedir. Konu ile ilgili araştırma yapanlar, Türk asıllı Türkologların Göktürk Yazıtları'nı okuma ve yorumlamadaki farklılıklara temas etmişlerdir (Üstün 2010: 1384-1404). Bu sebeple, yazıtların düzeltilen metinlerinde hâlâ tatmin edici açıklamalar bekleyen, anlaşılmayan ve problemli noktalar mevcuttur. Göktürk Yazıtları'nın doğru okunup doğru anlamlandırılması konusunda gerçekten yapılacak daha çok şey bulunmaktadır. Yani metinlerin doğru biçimde okunması ve anlamlandırılması için bu tür tartışmalara ve farklı görüşlere ihtiyaç olduğu şüphesizdir (Ölmez 2009: 211-219; Tezcan 2009: 273-280; Amanjolov 2009: 85-89). Sahanın araştırmacıları, her bulguyu değerli bir ip ucu olarak görmekte, okuma ve anlamlandırmada yeni yaklaşımlar ortaya koymaktadırlar. Yazıtların çağdaş yorumları, Türk kültürünün somut bir mirası olarak gelecek kuşaklara aktarılması bakımından son derece önemlidir. Ahmet Bican Ercilasun'un:

“İlk yayımlandıkları 1894 yılından beri Göktürk bengü taşları üzerindeki düzeltmelerle yeni teklif ve görüşler devam etmektedir. Bu, elbette bugüne kadar ki yayınların değerini azaltmaz. Bilâkis bu yayınlar sayesinde biz belli bir zeminden hareket edebilme ve bengü taşlar üzerinde mukayeseli düşünebilme imkânına kavuşuruz. Yeni görüş ve düzeltmeler genellikle araştırmacılar tarafından farklı okunup anlaşılan ve naşirlerin kararsız kaldıklarını belirttikleri kısımlar üzerinde olmaktadır. Bazen bütün yayıncıların aynı şekilde okuyup aynı şekilde anlam verdikleri kısımlar üzerinde de yeni yorumlar yapılabilmektedir.” (Ercilasun 1995: 83)

sözleriyle bu durumun daha net bir şekilde farkına varabilmekteyiz. Biz bu düşünceden hareketle çalışmamızda, Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzü 31. satırında yer alan; *‘Umay teg ögüm katun kutunga inim Kül Tigin er at buldı.’* cümlesindeki *‘er at buldı’* ifadesini, geniş bir bibliyografya desteği ile anlam bakımından yeniden değerlendirerek, bazı teklifler getirdik.

Türk Dili ve Kültüründe ‘er’, ‘at’ ve ‘er at’ Sözcükleri

Bu cümlede geçen sözcüklerle ilgili olarak bugüne kadar birçok araştırma yapılmış, konu yeterince tartışılmış, birçoğunda ittifak sağlanmıştır. Cümledeki *‘er at buldı’* ifadesine, araştırmacılar tarafından çevirilerde *‘erlik adı aldı’* şeklinde mana verilmektedir. Bu ifadenin anlamı hakkında ciddi bir tartışma olmadığı gibi, üzerinde tam bir görüş birliği de bulunmamaktadır (Pentti 1993: 119-125; Eker 2006: 327-340). *‘Er at buldı’* ifadesi, Göktürk Yazıtları'nda sadece bir kez geçen bir sözcük *‘hapax legomenon’* durumundadır. Bir edebî metinde yalnızca bir kez kullanılmış olan terim veya deyimlere dilbiliminde *hapax legomenon* (< Yun. hapax ‘bir defa’ + legein ‘söyle- fiilinin edilgen biçimi) *‘tek kullanımlık, numunelik’* denilmektedir. Yazıtlar üzerine yapılan çalışmalarda herhangi bir açıklamada bulunulmadan, sözcüğü *‘er at buldı’* şeklinde okuyup *‘erlik adı aldı’* şeklinde anlamlandırarak geçiştirmenin konuyu aydınlatmak için yeterli olmadığı kanaatindeyiz.

² Osman Nedim Tuna, “Bazı İmlâ Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama,” Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 2.bs. s. 41, 1988. Müellif başka bir çalışmasında, Göktürk Yazıtları'ndan olan Bilge Tonyukuk, Kül İç Çor, Kül Tigin, Ongin ve Bilge Kağan yazıtlarında toplam 6.000 kadar kelime bulunduğunu ifade etmektedir. bkz. “Altay Dilleri Teorisi”, Türk Dünyası El Kitabı, TKAE. Yay., 121, c. 2, s. 11, Ankara 1992.

Göktürk Yazıtları'ndan günümüze ulaşan sözcüklerden birisi de 'er at' sözcüğüdür. Ancak, yazıtlardan günümüze ulaşan bazı sözcükler bugün kullandığımız manada kullanılmadığı için yazıtlarda hangi manada kullanılmış olduğunun anlaşılması güçtür. 'Er at' sözcüğü işte bu tür sözcüklerden biridir. 'Er' sözcüğü, genel Türkçede 'kişi, insan' anlamındadır. Türklerde 'er' ve 'at' sözcükleri, halk arasında en eski çağlardan beri yan yana kullanılmıştır. 'Er' ile 'at', beden ile ruh gibi birbirinden ayrılmaz kabul edilmiştir. Bahadırlar, ancak sihrî kuvvete haiz, savaşta kahramanının göstereceği yararlılıkta, bir nevî tılsım rolü oynayabilecek seçkin ve ad, san kazanmış atlara binerlerdi (Caferoğlu 1953: 204; Taş 1990: 121-133). Sahanın eseri olan DLT'de "Kuş kanatın, er atın/ Kuş kanadı ile, kişi atı ile varır, uçar" (DLT I: 34) diye eski bir Türk atasözü nakledilir. Türklerin ata olan bu ilgileri tabii ki, onların hayat tarzlarıyla ilgilidir. Göçebe hayat tarzı geçiren Türkler attan hem binit vasıtası, hem yük taşımak için, aynı zamanda etinden, sütünden istifade ediyorlar fakat en önemlisi atın üstün sureti sayesinde düşmanlarına üstünlük sağlıyorlardı. Türklerden bahseden Eskiçağ tarihçileri: "at, başka bir kavmi sadece sırtında taşır, fakat Hun kavmi (Türkler) at sırtında ikâmet eder" (Nemeth 1982: 81) demekten kendilerini alıkoyamamışlardır. Türkolog Annemarie von Gabain de 1944 yılında yayımlanan bir makalesinde: "Harp kahramanları ile atlar arasında bizim tasavvur edemeyeceğimiz kadar iyi bir münasebet vardır. Bu devirde şayanı dikkat olmak üzere han ailelerine mensup kadın isimlerinden ziyade at isimlerini biliyoruz." (Gabain 1944: 689) diyor. Dede Korkut Hikâyeleri'nde, at ile alp arasında öyle bir duygusal bağ vardır ki at alp için kardeşten bile ileridir. Bamsı Beyrek, zindandan çıkıncaya kadar 16 yıl kendisini bekleyen atına:

"At dimezem sana kartaş direm kartaşumdan yig
Başuma iş geldi yoldaş direm yoldaşumdan yig" (DKK-I: 136) diyor.

Eski Macar kişi adları arasında Türkçe 'er' sözünün ön veya son takı olarak kullanıldığı çok sayıda türevlere rastlanmaktadır (Güngörmüş 2008: 269). Tatar Türk toplumunda da 'yiğit' ve 'at' sözcükleri, halk arasında en eski çağlardan beri yan yana kullanılmıştır. Tatar Türkleri bugün bile erkeklere 'ir-at/ er-at' demektedir (Çetin 2009: 189). Türk isim biliminin tespit ettiği birçok 'ad', 'at' ve 'er' isim köklerinden yapılmıştır (Amanoğlu 1999: 61-67). Macar Türkolog Gy Nemeth, Peçeneklerde adlarını 'at'larından alan sekiz kabile tespit etmişti. Bunlar: Yawdı Erdim: Parlak atları olan Erdem kabilesi, Kürekçi Çur: Mavi atları olan Çur'un kabilesi, Kabukşın Yula: Ağaç kabuğu renginde atları olan Yula'nın kabilesi, Suru Kül Bey: Boz atları olan Kül Bey'in kabilesi, Kara Bey: Kara atları olan Bay'ın kabilesi, Boru Tolmaç: Koyu renkli atları olan Dilmaç'ın kabilesi, Yazı Kapan: Kaban Kabilesi ve Bula Çoban: Alaca atları olan Çoban'ın kabilesidir (Caferoğlu 1953: 205). Tarihin kaydettiği Türk kavimlerinden, Sekeller (Rasony 1972: 113), Po-malar (Taşağıl 2004: 95) ve Bulaklar ile Oğuzların Alayundlu boyu gibi bazı kabile veya boylar da adlarını, atlarından almışlardır. Göktürk Yazıtları'nda geçen atların adları (Alyılmaz 1996: 155-163; Pentt 2000: 453-457) ve Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Nişanlarla ilgili (Küçük 2009: 1830-1855) araştırmalar yapılmıştır.

İl Bengüsü olan Göktürk Yazıtları'na göre, halk yazıtları ve kişisel mezar taşları durumunda olan Yenisey Yazıtları'nda yazıt sahibi kendisini 'er atım' veya 'oğlan atım' şeklinde tanıtıyor (Useev 2007). Bu yazıtlar kuşkusuz Türk dili ve edebiyatı için olduğu kadar Türk tarihi, kültürü ve uygarlığı açısından da büyük önem taşımaktadır. Ancak bu yazıtların halk yazıtları olduğu gözden uzak bulundurulmamalıdır. Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde 'er at' sözcüğünü, 'topluluk, sürü (insan), kalabalık' (EUTS: 48) olarak tanımlarken, aynı sözcüğü Annemarie von Gabain, Eski Türkçenin Grameri adlı eserinde: 'bulûğa erdikten sonra erkeğe verilen ad' (Gabain 2007: 264)

şeklinde tanımlamıştır. İslâmiyet Öncesi Türk Kültür Tarihi alanındaki çalışmaları ile tanınan Tilla Deniz Baykuzu bir makalesinde: ‘kuzey hanedanlıkları imparatorları, doğduklarında geleneksel olarak Hunca isim alır, sonradan ona Çince bir isim takılırdı.’ (Baykuzu 2009-a: 115; 2009-b: 247-262) diyor. İl Teriş Kağan 687 yılında bu ad ve unvanı alana kadar Todun Çor, Kutluğ Çor, Kutluğ Şad, Kutluğ Kağan ad ve unvanlarını almıştı. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre, İl Teriş Kağan’ın büyük oğlu olan, sonraki Bilge Kağan, Mo-kü (Mo-ki-lien) adını taşıırken, 716-731 yılları arasında Göktürk devletinin seksen bin kişilik ordusuna komuta eden Kül Tigin ise eski Hun İmparatorluğu zamanında da bilinen Hsien Wang (yani saygıdeğer prens) adını taşıyordu (Dobrovits 2001: 149). Bu bakımdan ünlü bilim adamı Lev Nikolayeviç Gumilev’in:

“Türk adları onların transkripsiyonunda tanınmaz hale dönmüştür. Hem de asker hallerde unvanı kişi veriliyor. Türkler Avrupalılar gibi doğduktan ölene değin bir ad taşıyorlardı. Türkün adı her zaman onun toplumdaki mevkiini gösteriyordu. Çocuk iken onun lâkabi, gençliğinde rütbesi, ihtiyar yaşında ise unvanı olurdu. Eğer o han idiyse unvanı akrabalık, bölge sistemine göre değişiyordu.” (Amanoğlu 1999: 63)

şeklindeki açıklamaları ilgi çekicidir. Omeljan Pritsak’ın görüşleri konunun aydınlatılmasında büyük önem taşımaktadır. Buna göre:

“Kara Hanlılarda iki baş hükümdardan başka hakimler zümresine, sülaleye mensup, daha dört alt-kağan ile altı hükümdar vekili dahil bulunuyordu. Kademe-kademe yükselme esasına dayanan bu rütbelere muayyen bir sistem teşkil ediyordu. Böylece arslan-ilig, mevkii boşaldığı takdirde buğra-han yerine geçiyor ve buğra-han da aynı şekilde arslan-han yerine geçebiliyordu vb. Haleflerin tayini rütbe esasına göre yapılıyordu. Her rütbenin muayyen bir unvanı bulunduğundan Kara Hanlıların bütün Türkçe unvanları böylece değişebilen unvanlardır.” (İA Cilt V-: 253)

Demek ki Türklerde devlet adamlarının yeni göreve atanırken yeni unvan ve isim alması bir gelenek durumundadır. I. Göktürk İmparatoru Bumın Kağan devletin başına geçtikten sonra İlig Kağan ismini veya unvanını alırken, bir boyun başı olan Kutluğ Han ise devletin başına gelirken İl Teriş Kağan, hanımı da İl Bilge Hatun unvan ve ismini almıştır. Eski Türklerde görev sahiplerinin çeşitli dönemlerde türlü isim ve unvanlar taşıdıkları üzerine yazıtlarda işaretlere rastlıyoruz (Memmedli 1996: 95-110; Gömeç 2002; Şirin 2006: 219-238).

Bu makalede üzerinde durmak istediğimiz Kül Tigin Yazıtı’nın doğu yüzü 31. satırının birinci cümlesinde geçen bu ‘er at’ sözcüğünün yazıtta hangi manada kullanılmış olduğudur. ‘Er at’ sözcüğü Türkçenin daha sonraki dönemlerinde ‘ordu/ asker’ anlamı ile karşımıza çıkıyor (Öztekten 1997: 520-524). Tartışmanın sıhhati için Kül Tigin Yazıtı’nın doğu yüzü 31. satırının birinci cümlesinden sonra gelen cümlelerin de Göktürkçe ve Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimlerine bakmak gerekmektedir. Bahsi geçen cümleden sonra gelen cümle: ‘Altı yigirmi yasinga ecim kağan ilin törüsün anca kazgandı/ On altı yaşında, amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı.’ (KT D.31) şeklinde olup bundan sonra Kül Tigin’in askerî zaferleri anlatılıyor. Türklerde çocuk, gençlik çağına geldikten sonra bir kahramanlık gösterirse ona ikinci bir isim daha verilerek kendisi ve ailesi onurlandırılırdı. Bu yeni isim, özellikle gösterilen cesaret, kuvvet ve başarıya uygun bir anlamda olurdu. Yeni isme ‘er adı’ denirdi. ‘Er adı’ önceki ismin yerini alarak onu tamamen unuttururdu. Daha doğrusu bu genç, bundan böyle ilk ismiyle değil, sonradan aldığı ‘er adı’ ile anılırdı. Bu noktada Faruk Sümer:

“Yenisey kitâbelerinde de bu er at sık sık geçmektedir. Er at, ibaresinin de gösterdiği gibi, er adı demektir. Yine Yenisey kitâbelerinden birinde ‘oğlan at’ım’ sözü geçiyor. Bu kayıt eski Türklerin çocuklarına doğdukları zaman isim koydukları fikirlerini

veriyor. Erkek çocuklar ergenlik çağına gelince 'er at' alıyorlar. Bu er at ergenlik yaşına gelen (14 mü 16 yaş mı) her oğlan çocuğu tarafından doğrudan doğruya alınabiliyor mu idi, yoksa onu alabilmek için akıllıca ve yiğitçe bir hareket mi göstermek icabediyordu? Elde kesin deliller olmamakla beraber, ikinci şık çok daha muhtemeldir. Çünkü, er at kolayca alınıp kullanılsa idi, bundan sık sık övünerek bahsedilmezdi." (Sümer 1999-I: 7-8)

diyor. Halbuki yazıttaki 'er at buldı' ifadesi 'erlik adı aldı' anlamında ise Kül Tigin bir maharet göstermeden önce 'erlik adı' almış daha sonra maharetler göstermiş, hattâ Oğuzların karargaha saldırmada, karargah sakinlerinin canlarını kurtarmıştır.³ Bu durumda Kül Tigin acaba 'erlik adı' mı almıştır yoksa 'ordunun yönetimi'ni mi ele almıştır? Göktürk Yazıtları'nda 'er at' ve 'buldı' sözcüklerinin birer hapax legomenon olması, kıyaslama ve teyit etme imkânı vermediğinden hüküm kurulmasını güçleştirmektedir.

Orta Türkçe döneminin ilk büyük eseri olan Kutadgu Bilig'de 'Kapugdaki er at birle negü Teg Tirigüsin Ayur' adıyla bir bab ayrılmıştır (KB: bab. 48). Eserde üç yerde 'er at bolsa' (KB: 1927,3032,3033), iki yerde 'er at boldı' (KB: 3005,5462) ve bir yerde de 'er at bolmasa' (KB: 3032) ifadesi yer almıştır. Ayrıca 33 yerde 'er at' (KB: dizin 1144), sekiz yerde 'er at sü' (KB: 1403,2051/1-2,2057,5211,5478,5484,5485), iki yerde 'er atnı' (KB: 2138,5479), iki yerde 'er atı' (KB: 2318,3419), birer yerde 'sü er at' (KB: 38), 'er atka' (KB: 2133), 'er atta' (KB: 4336) ve 'er atsız' (KB: 5459) sözü geçmektedir. Buradaki 'er at' sözcüklerinden hiçbiri 'erlik adı' anlamında değil, 'asker, ordu, hizmetkâr' anlamındadır. Kaldı ki 'Kül Tigin' adının manası Türklerde esasen küçük oğul anlamındaki 'Od Tigin' olup, başka bir adının yani 'erlik adı'nın bulunduğu da bilinmemektedir. Bir 'Od Tigin' olan Kül Tigin bir erlik adı almış olsaydı, herhalde 'Alp Tigin' veya 'Alp Er Tigin' unvanı alması gerekirdi (Sümer 1989-a; 1989-b; Erkoç 2006). Türkolog V.V. Barthold bu konuda:

"Eski Orhun Âbidelerinin baş kahramanı olan Kül Tekin'in adında görülün Kül kelimesine Karluk emirlerinin (ileri gelenlerinin) lâkabı olmak üzere zikrolunan Kül İrkin lâkabında da tesadüf olunuyor. Fakat Kül kelimesinin (eski anlamı) yazarca (Kâşgarlı Mahmud) belli değildi. Ona göre bu kelimenin yalnız göl ve havuz anlamı bellidir. O sebepten yazar lâkaplardaki bu Kül kelimesini pek uydurma bir şekilde 'Han'ın ilmi göl kadar geniş' diye yorumluyor. Gerdizî'de bu lâkap 'Kür Tekin' şeklinde zikredilmiştir. Herhalde 'Kül' ve 'Kür' kelimeleri olageldiği gibi 'l' ile 'r' nin biri diğere dönüşmesinden ortaya çıkan iki türlü telâffuz şekli ibaretti. Kâşgarlı Mahmud, 'güçlü ve sabit kişi' anlamında Kür Er kelimesini örnek alırken Kür kelimesinin o eski anlamını biliyor ise de 'Kül Bilge', 'Kül İrkin' lâkaplarındaki Kül'ün yine aynı Kür kelimesinden bozulmuş olduğunu fark edememiştir." (Barthold 2006: 74)

diyor. Ancak Bahaeddin Ögel'in dediği gibi: "Göktürk çağı ile Kara Hanlı çağı arasında kültür, anlayış ve inanış arasında, epey bir değişme olmuştur. Kolay yorumlarla, Türk kültürünün derinliklerine inebilmek çok güçtür." (Ögel 2002: 408). Göktürk Yazıtları devlet benguşü olmakla beraber, bunlarda Türk halk edebiyatı unsurları da bulunmaktadır (Şenocak 2001: 165-176). Bu bakımdan Manas Destanı'ndaki Kül Çora'nın adındaki 'Kül'de olduğu gibi Kül Tigin'in adındaki 'kül' sözcüğü de ocak ve ateşin bir sembolü olmalıdır (Ögel 1998-I: 500,536). Bu konuda farklı görüşler de mevcuttur (Ölmez 2010: 632-633).

³ 'Kül Tigin yok erser, kop ölteci ertigiz.' KT K.10.

Bazı araştırmacılarca ‘er at’ sözü, Türkiye Türkçesinde ‘galat-ı meşhur’ olarak düşünülen ve yabancı ek almış Türkçe sözcükler arasında gösterilmektedir (Toparlı 1985: 159-174; 1996: 607-618). Bu konuda çalışan Hamza Ermiş:

“Tespitlerimize göre Türkçe’de en çok kullanılan Arapça çoğul kalıbı, ‘Cem’i Müennes Sâlim’ kalıbıdır. Bu çalışmamıza konu ettiğimiz 377 kelimenin 189 tanesi bahsi geçen kalıptadır. Görüldüğü gibi bu sayı toplam sayının yarısına tekabül etmektedir. Türkçe’de bu kalıp öylesine benimsenmiştir ki; ‘erler, rütbesiz askerler, neferler’ anlamına gelen ‘erat’ lafzının, ‘er’ kelimesinden bu kurala göre elde edilmiş olduğu görülmektedir. Arapça’da bu kalıp müennes, yani dişil kabul edilen varlıklarda kullanılması sebebiyle anlam açısından ‘er’ kelimesiyle taban tabana zıt olmasına rağmen, ‘erat’ kelime kalıbı Türkçe söz varlığı içinde yerini almıştır.”

Ermiş, ‘gelir’ den ‘gelirat’, ‘geliş’ten ‘gelişat’ ‘gidiş’ten ‘gidişat’; Farsça ‘peşin’den ‘peşinat’ sözcüklerini örnek vermektedir (Ermiş 2007: 131). Zeki Kaymaz ise konu üzerine:

“Buluşat, deyişat, erata, gelirat, gelişat, gidişat örneklerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde Türkçe kökenli bir adın Arapçanın ‘-at’ çokluk ekiyle kullanıldığı görülür. Her ne kadar bu kelimeler için sözlüklerimizde yanlış şekiller olduğu belirtilmekteyse de tarihî metinlerimizde agavat ‘agalar’, begat ‘beyler’, ilat ‘iller’, gibi örneklerin olduğunu da görmekteyiz.” (Kaymaz 2007: 404) şeklinde görüş beyan ediyor.

Hamza Zülfikar’ın dediği gibi: “Arapça çokluk anlatan -at ile Farsça -kâr ekinin dildeki pek çok örneğine bakıp, verimkâr, gidişat, erata gibi Türkçe kelimelere yabancı eklerin getirilişi vaktiyle ortaya atılmış örneklemenin kötü örnekleridir.” (Zülfikar 2008: 524). Nitekim Türkçede ‘er at’ sözcüğü en eski sözcüklerden olup Yenisey ve Göktürk Yazıtları’nın söz varlığında yer aldığından ve bu dönemde Arapçanın Türkçe üzerine bir tesirinden söz edilemeyeceğinden, ‘er at’ sözcüğünün Arapça ‘-at’ cem’i eki almış bir sözcük olarak kabulü mümkün değildir. Diğer yandan ‘er at’ sözcüğü Türkçe ‘er’ köküne, ‘+at’ çokluk eki ilâvesi ile yapılacaksa Türkçede, Moğolcadan alıntı eski bir ‘+at’ abartma ve çokluk eki olup, bununla dilimizde bir hayli sözcük türetilmiş olduğundan Arapça çokluk ekine hacet de yoktur.⁴ Kaldı ki Türkçede ‘er’ sözcüğünün cem’i ‘er at’ değil ‘er-e-n’ olduğu gibi, ‘er at’ sözcüğü ‘er = adam’ sözcüğü ile bir hayvan adı olan ‘at’ sözcüğünden meydana gelip sonradan klişeleşmiştir. Bu klişeleşme ve ‘erat’ın cem’i ifade etmesinin görüldüğü ilk yer de kuşkusuz Kül Tigin yazıtıdır. Yazıtlarda ‘eren’ sözcüğü cemi halindedir.⁵ Zamanla ‘erat’ ve ‘eren’ sözcüklerinin müfret ve cemi halleri değişikliğe uğramıştır. Bu meseleye temas eden müellifimiz Kâşgarlı: “er- erkek, kural dışı olarak ‘er’ şeklinde cem’ilenir. Bu, kurala uymaz; çünkü kuralca cemi alâmeti ‘er lar, ler dir’ (DLT I: 35), ‘er’ kelimesi ‘oğlan’ kelimesi gibi müfret olarak ta kullanılır.” (DLT I: 74) diyor. DLT II: 118’de verilen eski Türk şiirinin ikinci dizesinde geçen: ‘eri atı içikti/ atı, adamı teslim oldu.’ ibaresi ‘erata içikti/ ordusu teslim oldu.’ şeklinde olmalıdır. Esasen müennes olan ‘Umay’, Yenisey Yazıtları’nda, bir beyin adı olurken⁶, ‘eren’ sözcüğü ‘askerler, ordu’ anlamında cem’i ifade etmektedir.⁷ Günümüzde ise bu ‘oğlan’ ve ‘eren’ sözcükleri müfret iken ‘erat’ sözcüğü cem’i durumundadır.

⁴ Bazı misaller bu -t cemi ekinin çok eskiden Türkçede de kullanılmış olması ihtimalini kuvvetlendiriyor. *msl, ‘alpagu+t, teği+t, bugu+t, okı+t, küçe+t, olur+t, oğlı+t, tarka+t, bayagu+t, urungu+t, sevi+t, aş+ut, geç+it’* vb. gibi. Talât Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 102-103, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul 2003; John R. Krueger, “Eski Türkçede Moğolca”, (Çev. Mustafa S. Kaçalın), *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 4, s. 213, 2002; Necati Demir, “Çokluk Eki +(I)t / +(U)t Üzerine”, *Türk Dili*, Sayı: 647, s. 437-441, Kasım 2005; Aysu Ata, “Türk Dillerinde ‘La’ Çokluk Eki”, *International Journal of Central Asian Studies*, c. 13, s. 90, 2009.

⁵ ‘Kül Tigin ögşüz akan binip tokuz eren sançdı’ KT.K.9, ‘Lisün Tay senggün başadu biş yüz eren kelti’ BK.G.11.

⁶ E 28, ‘ukımız umay begimiz’

⁷ E 42, ‘kadaşım eren engleyü yogladı’

Sonuçta ‘erat’ sözcüğünün ‘-t’ ekindeki bu karışıklık Türkçede +t çokluk eki ile ad veya eylem kök ya da gövdesinden⁸ ad kuran +t yapım eki ve hayvan adı olan ‘at’ın birbiriyle karışmasından veya karıştırılmasından ortaya çıkmıştır.

Abdülkadir İnan’ın da belirttikleri gibi Türkçede isim anlamındaki ‘ad’ ile hayvan adı olan ‘at’ menşe itibariyle aynı sözcük olmalıdır. Türk destanlarının kahramanları ‘at’ sahibi olmadan bir ‘ad’ sahibi de olamıyor (İnan 1998-II: 206). Göktürk Yazıtları’nda ‘adam / kişi’ anlamındaki ‘er’, ‘𐰽’, hayvan adı olan ‘at’, ‘𐰽’ şeklinde birer karakterle, isim anlamındaki ‘ad’ sözcüğü ise ‘𐰽𐰽’ şeklinde iki karakterle yazıldığına göre Kül Tigin ‘erlik adı’ almış olsaydı bunun ‘𐰽𐰽’ şeklinde üç karakterle yazılması beklenirken, böyle olmayıp ‘𐰽 𐰽’ şeklinde iki karakterle yazılmış olması Göktürk Yazısı’nın *Otokton* bir yazı (Guzev 2001: 211-220) ve ‘er at’ sözcüğünün ‘erlik adı’ anlamında değil, ‘er’ ve ‘at’ sözcüklerinin klışeleşerek ‘süvari=atlı savaşı=ordu’ anlamını aldığına şüphe bırakmıyor.

Türkolog Sır Gerard Clauson, Etimolojik Sözlüğü’nde ‘at = ad’ sözcüğünü ‘name’, ‘atım’ sözcüğünü ‘my name is’, ‘er atım’ sözcüğünü ‘my name as an adult’, ‘oğlan atım’ sözcüğünü ‘my name as a child’ (EDPT: 32-33) ve ‘er’ sözcüğünü ‘man’ (EDPT: 192) olarak tanımlamıştı. Yenisey Yazıtları’nda Yeniseyli olmayanların boy adları belirtilmiş⁹, bazılarında yazıt sahibi kendisini mesleği ile¹⁰, bazılarında baba adıyla birlikte tanıtmış¹¹, çoğu yazıtta da yazıt sahibi kendisini sadece ‘er atım’¹² şeklinde tanıtmıştır. Sahiplerinin boyları belirtilen yazıtlar o boyların oturduğu yerde değil, başka bir yerde dikilmiştir. Yazıt sahipleri elçilik veya başka bir hizmetle yazıtın dikildiği yerde bulunmuşlardır. Yani yazıtlarda yazıt sahibinin boyu, yazıtı başka yerde dikildiği için belirtilmiştir (Useev 2010: 1516-1521). Yenisey Yazıtları’nda yazıt sahipleri ‘er ad’larını zikrettikten sonra ‘er erdem’lerini sayıyorlar. Hakkında fazla bir çalışma bulunmayan bir Talas Yazıtı’nın ifadesi de Yenisey Yazıtları’nın ifadesine benzemektedir.¹³ Demek ki fertler kabile içinde namlarıyla, kabile dışında ise kabilelerinin adları ile tanınmaktadır. XI. asır müelliflerimizden Kâşgarlı Mahmud:

“Birbirini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman önce selâmlaşır, sonra ‘boy kim’ diye sorarlar: ‘Hangi kabiledensin’ demektir. ‘Salgur’ diye cevap verir. Yahut

⁸ ‘ölüt, ölçüt, öğüt, ağıt, binit, boyut, eşit, geçit, yaşıt, yazıt vb.”

⁹ E 37, “Ben kara kan içreği ben ezgene. ... ben yabaku l..da ben... türges ben, çangşı ben biç y...”, E 47 Suci, “Uygur yirinte yağlakar kanta keltim. kırkız oğlu men. boyla kutlug yargan men. kutlug бага tarkan öge buyruki men.”, E 49, “er atım kılaktık inal öge ben. altı bag bodunım küçliğin için arkaş el(t)dim”, E 55, “koçgar töles tirig.”, E 65, “Er atım yadaku. ...yüz kadaşım ...sm... yerçi bodun.”, E 70, “Külig çigsi, urungu çigsi ilimke.”, E 73, “Uygur kanda berü kel(dim).” Ayrıca bkz. Nurdin Useev, “Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar”, Turkish Studies, Cilt 5, Sayı: 4, s. 1516-1521, Sonbahar 2010. Altaylarda yeni bulunmuş bir yazıtta ise; ‘er atım Adık On ok’ ifadesi bulunmaktadır. bkz. S. G. Klyashorniy, “Tanrı Dağları’nda Yeni Bulunan Eski Runik Türk Yazıtları”, (Çev. Mustafa Kalkan), Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 2, s. 192-196, 2001.

¹⁰ E 1, “atım el toğan tutuk, ben tengri elimke (tengri) elçisi ertim, altı bag bodunka begi ertim.”, E 3, “üçin külig tirig ben, tengri elimte yemlig ben.”, E 4, “küç kıyagan içreki”, E 11, “ter apa içreki ben.”, E 14, “elçi çor küç bars.”, E 16, “alp urungu tutuk ben.”, E 26, “İl ögesi inançu bilge irig ölüg(in), oğlu atı kü çori.”, E 59, “er atım külig yegen. kangım bodun beginge öge”, E 61, “lüy pek otaçı ben.”, E 71, “...çünte beş al kuşı artuk begim.”, E 76, “tüz aruk beg kü(zgüsi), E 92, “beg sangun er atım. sangun tutuk ben.”, E 118, “temir çoring, yağı çor ikegi.”

¹¹ E 7, “bayça sangun oğlu külig çor.”, E 15, “er atım yaruk tegin. bele tugma erdi oğlu ben.”, E 32, “...bilge beg oğlu.”, E 44, “arşlan külig tirig oğlu ben. külig toğan ben.”, E 67, “kara bars inançu çigsi ben. ... бага oğlu ben.”, E 68, “...ngu elig oğlu (kü)lüg ben.”, E 100, “besgek yegük beg oğlu ben.”, E 108, “men altay oğlu böğü atım. tengri g... bengkü g... lmin men”.

¹² E 8, “...yegin ben.”, E 12, “çoçi böri sangn”, E 13, “bunga, çigsi ben.”, E 17, “tüz bay küç bars külig.”, E 19, “kutlug çigsi ben.”, E 20, “külig apa ben.”, E 24, “kadır bilge tutuk... (tugrak ben)”, E 29, “İnançu alp sangun (men)”, E 31, “uz bilge çangşı.”, E 35, “künç tutuk.”, E 38, “bu er atım ögdem inal p...”, E 40, “er atım anar ataç.”, E 41, “tonylarım, er atım yok üçün yeti asnuki isim tasru etilti. er atım yola ben.” E 42, “er atım öz togdi.”, E 45, “oğlan atım çubuç inal, (er)te atım kümül öge.”, E 50, “baçga er atım, begdeki atım etruk ben kt.”, E 51, “er atım kök tirig ben.”, E 52, “körtle sangun ben.”, E 53, “beg terken öge tirig ben.”, E 56, “er atım gut es.”, E 66, “er atım bagır...”, E 149, “tonga külig tarkan beg m(en)”, Gurvan Mandal Yazıtı, “Er atım Ulungçığ”, Lubsandorjiyn Bold, “Orhun Yazıtının Yeni Üç Anıtı Hakkında”, (Çev. Abdullah Şen), s. 68, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 2001.

¹³ “Er atım kara çor, ayağ atı kara yazmaz” Mihaly Dobrovits, “Otuz Oğlan Sağdıçları, Eski Bir Yazıtın Bize Öğrettikleri”, I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, s. 67-74, Afyonkarahisar 18-20 Kasım 2009.

kitabın baş tarafında söylediğim boy adlarından birisini söyler. Bundan sonra konuşmaya başlarlar. Yahut durmaksızın ayrılırlar. Böylelikle birisi öbürünün kabilesini tanımış olur” (DLT III: 141) diyor.

Karanlık devirlerde klanların birbirinden ayırt edilmeleri ‘ad-isim’leriyle değil ‘damga-nişan’larıyla olmuştur. Şahsî ‘ad’ hususî mülkün meydana gelmesi ile klan ve boy kurumlarının dağılmaya yüz tutmasıyla önem kazanmaya başlamıştır (İnan 1998-I: 304). 982 yılında Uygur ülkesini ziyaret eden Çinli elçi Wang Yen-Te: “Kral (Han), prensesler ve veliahtların her birisinin at sürüleri vardır. Onlar bin Li’den daha fazla genişliğe sahip olan düz ovada sürülerini otlatırlar. Onlar atlarının derisinin rengi ile kendi sürülerini ayırt ederler.” (İzgi 1989: 65) diyor. Bu bilgiyi, “her bir at sürüsü aynı renkte atlardan teşekkül etmiştir” şeklinde anlamak mümkün değildir. Bu ifadenin; ‘sırtlarında aynı renkte boya ile yapılmış mülkiyet nişanları olan atlardan oluşan sürüler” şeklinde anlaşılması gerekir. Oğuz bölüklerinin ayrı birer belgesi ve hayvanlarına vurdukları bir alâmeti vardı. Bölükler birbirlerini bu ‘damga’ ve ‘nişan’larıyla tanırlardı. Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının, binitlerinin alâmetidir. Hayvanlar karıştığında her bölük kendi hayvanını bu belgelerden tanırdı (DLT I: 55-58). Hayvanlara vurulan damgalar, mezar taşlarında ve yaylalardaki kayalarda da görülür. Oğuz boylarının, günümüzde dahi damgalarını, sürülerine vurduktan başka, halı ve kilim motifleri olarak kullandıklarını, aşı boyası ile evlerinin duvarlarına resmettiklerini, kap kacağa ve nazar değmemesi, uğur getirmesi için bazı giyim eşyasına koyduklarını, hattâ mezar taşlarına bile naksettiklerini biliyoruz.¹⁴

Er at bol- mu?, Er at bul- mu?

Göktürk Yazıtları’nda ‘kendisi’ anlamında ‘özi’¹⁵, ‘kendim/ kendimin’ anlamında ‘özüm’¹⁶ ifadesi kullanılmıştır. Türk diline ait çalışmaları ile bilinen Zeynep Korkmaz: “Bengü taşlarda yer alan tap-, Türkiye Türkçesi ile ortaklaşan bul-, öz ve kentü kelimeleri Eski Türkçedeki Oğuzca belirtir ve özellikleri güçlendiren katkılardır.” (Korkmaz 2010: 16) diyor. Edebî literatürde aynı manada veya yakın manadaki iki sözcüğün bir tek sözcük gibi bir anlam ifade etmesi yahut zıt anlamlı iki veya daha çok sözcüğün bir tek sözcük gibi anlam göstermek üzere yan yana kullanılmasına ‘hendiadyoin’ denir. Türkçedeki önesteki *b- > m-* dönüşümü olayında, bugün Oğuz-Türkmen lehçelerinde genellikle *b-* sesi kullanılmaktadır. Eski Türkçenin Göktürk döneminde *b-*’li örnekler daha yaygın olmak üzere *b-*’li ve *m-*’li türlerin *ben/ men, bana/ mana, benim/ benim, beni, banaru, bunta, bunu* gibi ‘hendiadyoin’ olarak yer aldıkları görülüyor (Korkmaz 1974: 22; Gülsevin 1998: 2). Göktürk Yazıtları’nda ‘özüm’ sözcüğü ‘kendim’¹⁷ anlamında olduğu gibi, aynı manada ‘ben’ sözcüğü ile ‘hendiadyoin’¹⁸ olarak kullanılmıştır. Yenisey Yazıtları’ndaki ‘er atım’ ifadesi ‘benim adım’ anlamında olup bu ifadenin Göktürk Yazıtları’ndaki karşılığı ‘Ben Bilge Tonyukuk’tur. Yenisey Yazıtları’ndaki, E 1, “atım el toğan tutuk”, E 2, “er atım kışaklık, ben”, E 15, “er atım yaruk teğin” ve E 45, “oğlan

¹⁴ Bu konuda ayrıntı için bkz. Baybars Gülensoy, “Halılarımıza, Kilimlerimize, Oymalarımıza, Yazmalarımıza Sinmiş Tarihî Türk Damgalarının Estetik ve Grafik Açısından Değerlendirilmesi”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 77, s. 21-24, Mayıs 1993; Mustafa Aksoy, “Türk Adı, Türk Damgaları ve Halı-Kilim Tarihi”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 188, s. 37-41, Ağustos 2002; Ahmet Aytaç, “Konya Yöresi Halı ve Kilim Dokumalarında Yıldız Yanışı”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 210, s. 28-31, Haziran 2004; Nuri Argaç, “Kilimlerde Oğuz Boylarının Ongunları”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 243, s. 40-42, Mart 2007; “Kilimlerde Oğuz Boy Ongunları ve Sürümleri”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, (Prof. Dr. Oktay Aslanapa Armağanı), Sayı: 183, s. 617-632, Kasım-Aralık 2009.

¹⁵ ‘özi yangıldı’ KT D.20, ‘özi ança gerçek boldı’ KT D.30, ‘ikisin öze aldudı’ KT D.38, ‘özi yazındı’ BK D.17.

¹⁶ KT D.27, KT G.9, KT K.10, KT K.17, BK K.7, BK B.7, BK D.14, BK K.9, BK D.21, BK D.22, T.I.T. B.1, T.I.T. B.8, T.I.T.G.10, T.I.I.K.1, T.I.I.T.D.6.

¹⁷ “Özüm karı boldum” T.I.I.T.D.6.

¹⁸ ‘Men özüm’ KT D.27, BK D.36 ‘Bilge Tonyukuk ben özüm’ T.I.T. B.1, “ben özüm Bilge Tonyukuk” T.I.T.G.10, T.I.I.K.1. Yazıtlarda ‘ben’ ve ‘bana’ birinci tekil kişi zamirlerinin ‘man-men’ ve ‘manga’ şeklinde kullanıldığı da görülmektedir. ‘Kop manga körti’ KT D.30, BK D.24, ‘Kop manga körtür.’ KT G.2, ‘manga kul boldı’ BK D.36.

atım çubuç inal, (er)te atım kümül öge.” vb. ifadeler ile Vezir Tonyukuk Yazıtı’ndaki, “*Bilge Tonyukuk ben özüm*” (T I.Taş B.1), “*ben özüm Bilge Tonyukuk*” (T II.Taş B.2, K.1) ve “*Ben Bilge Tonyukuk*” (T II.Taş B.2, D.8.) ifadeleri arasında hiçbir fark olmadığı açıktır. Buna göre, Kül Tigin Yazıtı’nın doğu yüzü 31. satırının birinci cümlesinde yer alan ‘*er at buldı*’ ifadesi, eğer ‘*erlik adı aldı*’ anlamında olsaydı, bu ifadenin Bilge Kağan’ın anlatımıyla ‘*özü er atın buldı*’ şeklinde olması beklenirdi. Böyle olmaması bu ‘*er at buldı*’ ifadesinin ‘*ordu sahibi oldu*’ anlamında olduğunu göstermektedir. ‘Öz’ sözcüğü KB (KB: dizin: 1218-1219), DLT (DLT IV: dizin: 470-471) ve dönemin diğer bir eseri olan AH’de ‘*öz, kendi, nefis, can*’ (AH: LI-LII) anlamında kullanılmıştır. Göktürk Yazıtları ile paralel olarak, hem ‘öz’ hem de ‘*kendi*’ sözcükleri hâlen yaşayan Oğuz lehçe ve şivelerinde kullanılmaktadır (Gülsevin 1998: 5).

Göktürk Yazıtları’nda şahıs adlarıyla birlikte iyelik eklerinin kullanıldığı görülüyor (Gabain 2007: 65). VIII. yüzyıl Türk yazı dilinde genitif eki mevcuttu ve işlek olarak kullanılmaktaydı. Yazıtlarda genitif eki, hem kalın hem ince köklerde ‘*budun-in, kağan-in, men-in*’de olduğu gibi vokali gösterilmeden +in/ in dir. Bazen ‘*Türk budunug atı*’nda olduğu gibi +n > +g değişmesiyle de kullanılmıştır. İlgi hâli sadece ünsüzle biten sözcüklerden sonra ben+in (benim), biz+in (bizim) siz+in (sizin), budun+ın, kagan+ın gibi +ın biçimindedir. Ünlüyle biten sözcüklerden sonra ‘*Bayırku+nın*’da olduğu gibi ‘+nın’ biçimindedir. Yazıtlarda, genitif hâli, ‘+ın ve yaygın olarak +nın’ biçimiyle kullanılmıştır (Gabain 2007: 63) ‘+ın ve +nın’ ekleri, fiillerle ilgili olmayıp doğrudan doğruya isim tamlamalarında kullanılır (Tekin 1992: 88). Yükleme hâli, iyelikli isimler üzerinde de +nı biçimiyle kullanıldığından /n/ ünsüzü hâl ekine aittir. Birinci şahıs iyelik ekinden sonra dative, Göktürk Yazıtları’nda genellikle +a’dır. Birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerini almış belirli nesne durumundaki isimler üzerinde kullanılan +ın, yükleme hâli görünümündedir. Nihayet Göktürk Yazıtları’nda genitif hal anlamını ifade eden -ing, -ing, akuzatif anlamını ifade eden -in, -in ve vasıta (aletlik-birlik) hal anlamını ifade eden -in, -in ekleri arasında yakınlık veya ayrınlık olduğu için ayırt etmek bakımından imlâda bazı kurallar oluşturmuşlardır (Şükürlü-Şükürlü 2001: 347-352).

Göktürkçe döneminde farklı diyalektler konuşan Türk halkları olmasına rağmen, devletin ortak bir edebî yazı dili vardı. Bu yazı dilinin içinde çeşitli diyalektlerin özellikleri görülmektedir (Gülsevin 1990: 55-56; 2009: 78-84). Eski Türkçe dönemine giren siyasal devlet kuruluşlarında, özellikle Göktürk döneminde Oğuzlar önemli bir yer tuttuğuna göre Eski Türkçede Oğuzca ile ilgili bir kısım özelliklerin belirmesi olağandır (Korkmaz 1974: 15-30; 2005: 472). İfade edildiği gibi Göktürkçede ‘+ıg’ şekli de vardır. Teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra belirtme hâli eki, Eski Oğuz Türkçesinde +n şeklindedir (Kerimoğlu 2007: 322-331; Başdaş 2009: 623-643). Aynı konuyu bir makalesinde daha yarıntılı olarak ele alan Minara Aliyeva Esen:

“E. R. Tenişev, VI-VIII. yüzyıllara ait Orhun Abidelerinde Oğuzca belirtme durumu eki -ıg, öğrenilen geçmiş zaman eki -miş, -duk eki ve bul- fiilinin yanı sıra Uygurca isim ve fiillerin kelime içinde d’nin yer alması ile yönelme eki -ga, -daçi eki, bar- ‘varmak’, bol- ‘olmak’ fiilleri gibi özelliklerin bulunması ile iki (veya daha fazla) kolun başlangıcını bir dönüm noktası olarak gösterir.” (Esen 2011: 1103) diyor.

Türk dili hakkındaki akademik çalışmaları ile bilinen Zeynep Korkmaz da: “*Eski Türkçenin yaygın +nın eki, yazıtlarda ve bir kısım Mani metinlerinde Oğuzcaya özgü at+ın, moncuk+un, taşlar+ın da olduğu gibi +ın/+un eki yer almıştır.*” (Korkmaz 2010: 13) demektedir. Müellif bir başka yerde de: “*Eski Türkçe’deki ikili emir şekillerinden yalın ya da -ın/-in ekleri ile kurulmuş olan türler, doğrudan doğruya Oğuzcadan geçmiş olan türlerdir.*” (Korkmaz 1974: 27) diyor. Bu değerlendirmelere göre, Kül Tigin Yazıtı’nın doğu yüzü 31. satırdaki ‘*er at*’ ifadesi ‘*erlik adı*’ anlamında ve Kül Tigin’in

kendisine ait olsa idi, ‘*er at buldım*’ olması gerektiği halde, Bilge Kağan’a ait olduğundan ‘*er at +ın buldı*’ olması gerekirdi. Sonuçta ‘*er at buldı*’ ifadesinin, ilgi hâlinde değil, yalın (nominatif) hâlde yazılmış olmasından yazıtta bunun ‘*erlik adı aldı*’ anlamında kullanılmadığını ortaya koymaktadır.

Göktürk Yazıtları’nda bazı yazım hatalarının bulunduğu veya metni taşa uydurmak için bazı kısaltma veya ulamaların yapılmış olabileceği hatıra gelmektedir. Her üç yazıtta da satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmış. Ancak, satırların diziliş yönü farklıdır. Tonyukuk Yazıtı’nda satırlar soldan sağa doğru, Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları’nda ise sağdan sola doğru dizilmiştir. Yazıtların yüzlerindeki metinlerin sırası şöyledir: Tonyukuk Yazıtı’nda her iki taş Batı → Güney Doğu → Kuzey, Kül Tigin: Batı → Güney → Doğu → Kuzey ve Bilge Kağan: Batı → Kuzey → Doğu → Güney şeklinde sıralanmıştır. Tonyukuk Yazıtı’nda satırlar soldan sağa doğru dizildiğinden batı yüzünden sonra hemen bitişiğindeki güney yüzüne geçilmesi doğaldır. Satırların diziliş yönü dikkate alındığında Tonyukuk Yazıtı’ndaki sıra doğrudur. Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları’nda ise, satırların diziliş yönü sağdan sola doğrudur. Bu durumda Türkçe metnin diziliş sırası Bilge Kağan Yazıtı’nda doğrudur. Halbuki Kül Tigin Yazıtı’nda başlangıç yüzü güney olduğuna ve satırlar da sağdan sola doğru dizildiğine göre, güney yüzünden sonra batı yüzünden devam edilmesi gerekirken 90° dönülerek doğu yüzünün en sağından devam edilmiştir (Kaya 2009: 138). Yazıtlardaki satırların diziliş yönü konusundaki bu farklılıkların kabul edilebilir bir açıklaması bulunmamaktadır. Ancak gerek bu durumun, gerekse sadece Kül Tigin Yazıtı’nın üst kısmında açık bir biçimde geyik damgası yer almasının sebebi herhalde araştırılmalıdır (Demir 2010: 7).

Yollug Tigin, Göktürk Yazıtları’nın metin müellifi olmasından başka, metnin, yazı alanına uygun şekilde yerleştirilmesini sağlayan bir sayfa tasarımcısı, tashihçi ve editördür. Üzerine yazı yazılacak malzeme olan taş daraltılıp genişletilemeyeceğine göre, muharrir metni taşa geçirirken sözcüğü bölmeden satırları bloklayabilmek ve yazı alanını daha ekonomik kullanmak için içeriği bozmayacak kısaltma, genişletme veya değiştirmeler yapılmış, imlânın esnek yapısından yararlanmış (Kaya 2009: 140)

Gönüllerden doğup, gönüllere hitap eden bu satırlar aynı zamanda gözlere de hitap etmeliydi.¹⁹ Bu bakımdan Yollug Tigin böyle ebedî bir devlet yazıtında metnin belâgatı ve letâfeti kadar, göze hitap edecek zarafet için simetri ve estetik kurallara da uymak durumundaydı (Aksan 1994: 1-12; Ercilasun 1994: 31-39; Şenocak 2001: 165-176; Yılmaz 2011: 66). Yazıt metinlerinin müellifi olan Yolluğ Tigin’in yazıtları yazarken farkında olmadan bazı hatalar da yapmıştır. Nitekim Kül Tigin Yazıtı’nın doğu yüzü 5. satırda ‘*bil(i)gs(i)z*’ sözcüğü ile ‘*(e)r(i)nç*’ sözcüğü arasındaki ‘*(e)rm(i)ş*’ sözcüğünü unutarak cümleyi: “*Buyruki yime biligsiz erinç, yablak ermiş erinç*” şeklinde yazmış, fakat Bilge Kağan Yazıtı’nı yazarken bu hatayı fark ettiğinden düzelterek ve yazıtın doğu yüzü 6. satırını: “*Buyruki yime biligsiz ermiş erinç, yablak ermiş erinç.*” şeklinde yazmıştır. Yine Kül Tigin Yazıtı’nın doğu yüzü 6. satırında ‘*kürlüg*’ sözcüğünde ‘*-in*’ iyelik eki unutulmuş, bu sözcüğü Bilge Kağan Yazıtı’nın doğu yüzü 6. satırda düzelterek ‘*kürlüg-in*’ olarak yazmıştır. Bunun gibi Kül Tigin Yazıtı güney yüzü 5. satırda ‘*(a)n(i)g bil(i)g*’ iken, Bilge Kağan Yazıtı’nın kuzey yüzü 4. satırda ‘*(a)n(i)g bil(i)g(i)n*’ şeklinde düzeltilmiştir. Kül Tigin Yazıtı’nın güney yüzü 5. satırında ve Bilge Kağan Yazıtı’nın kuzey yüzü 4. satırında yer alan ‘*Tabgaç budun sabı süçig, agısı yımşak ermiş*’ cümlesinde, ‘*budun*’ sözcüğü, ‘*budun +un*’ biçiminde ilgi (genitif) hâlinde değil, yalın (nominatif) hâlde olmasından, burada bir yazım hatası bariz olup, bu sebeple sözcüğü

¹⁹ ‘*Neng neng sabım erser benggü taşka urtum. Angar körü biling*’ KT.G.11, BK K.8, ‘*Köngülteki sabımın urturtum.*’ KT G.12, ‘*Taş tokıtım. Köngülteki sabımın urturtum.*’ BK.K.14, ‘*Ança erig yirte benggü taş tokıtım, bitiddim, anı körüp ança biling*’ KT G.13, ‘*On ok oglıng tatıngga teği bunı körü bilin*’ BK K.15.

Türkiye Türkçesine ‘*milleti + nin*’ biçiminde aktarmak mümkün değildir. Halbuki Bilge Kağan Yazıtı’nın kuzey yüzü, 4. satır; ‘*Türk budunug atı küsi...*’ gibi tamlamalarda genitif eki, hem zamirlere hem de isimlere bağlanarak belirli isim tamlaması oluşturulmuştur (Kayra 1999: 145-158; Demir 2011: 135-147). Elisa Cebrayiloğlu Şükürlü’nün tespitine göre; Kül Tigin Yazıtı’nda bulunan yaklaşık 1940 sözcükten 100’den fazlasında imlâ sapmaları bulunmaktadır.²⁰

Göktürk Yazıtları’nı ilk kez okuyan Vilhelm Thomsen, Kül Tigin Yazıtı’nın doğu yüzü 31. satırında yer alan ‘*er at buldı*’ sözcüğünü ‘*er at boldı*’ şeklinde okumuş ve 1896 yılında neşrettiği sözlüğünde sözcüğe, ‘*kocası olarak yerine geçmek*’ (Aydın 2004: 72) manasını vermişti. Orhun Yazıtları adlı eserinin izahlar bölümünde bu meseleye temas eden Talât Tekin:

“Thomsen, ‘*İnim Kül Tigin er at buldı*’ cümlesindeki son kelimeyi, nedense, ‘*boldı*’ okumuştur. Oysa, buradaki ‘*er at*’ ‘*erlik adı, yiğitlik adı*’ olduğuna göre *fiil bol-* değil, *bul-* olacaktır. Eski Türklerde erkek çocuğun genç yaşta bir yiğitlik göstererek ‘*erlik, yetişkinlik adı*’ alması geleneği vardı. Yenisey Yazıtları’nda da bu ‘*yetişkinlik adı*’ ‘*er atım*’ şeklinde ifade edilmiştir.” (Tekin 2010: 89) diyor.

Araştırmacı Süer Eker de; “Subay, Astsubay; Er, Erat/ Erbaş Terimleri Üzerine”, adlı bir makalesinde konu ile ilgili olarak gayet mütereddit bir yaklaşımla:

“Ancak buradaki ‘*er at*’ ibaresinde iyelik ekinin yer almaması, metinde ‘*bul-*’ eyleminin başka örneğinin yer almaması sebebiyle ‘*er at = askerî birlik, askerlik*’ olarak da düşünülebilir. Kül Tigin, Katun olan annesinin ‘*müzaharet*’i ile (öğüm katun kuutına) daha 16 yaşında orduya alınmış olabilir” (Eker 2006: 336, n. 2) diyor.

Bahaeddin Ögel ise aynı konuda:

“Kadınları koruyan Umay ruhuna benzeyen ve 681’de İkinci Göktürk devletini kuran İl Teriş veya Kutluğ Kağan’ın bu hatununun, bir kutluluğu olabilir. Buda’nın ruhu öbür dünyada; hatunun kutluluğu ise bu dünyadadır. Annesinin kutluluğuna veya kutuna erlik adını almıştır. Fakat bu görüş zayıftır. Bizce Göktürk düşüncesi Kâşgarlı Mahmud’un derlediği Türk halk dili ile Hakâniye Türkçesindeki, yani Kutadgu Bilig’deki düşüncelere daha iyi yansyordu.” (Ögel 1982: 192)

şeklinde görüş belirtmektedir. Cümledeki sözcüğün ‘*boldı-oldu-olmak*’ anlamında değil, Göktürk Yazıtları’nda yine bir ‘*hapax legomenon*’ durumunda olan ‘*buldı-bulmak, kavuşmak, edinmek*’ anlamında olması yerindedir (Eckmann 1954: 33-38; Karabeyoğlu 2007: 87-100; Dinar 2010: 1044-1091). Yenisey Yazıtları’nın söz varlığının eski Türkçenin söz varlığı içinde önemli bir yere sahip olduğu da bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Ancak Kül Tigin Yazıtı’ndaki ‘*er at*’ sözcüğünün Yenisey Yazıtları’ndaki ‘*er atım*’ sözcüğü göz önüne alınarak ‘*erlik adı*’ şeklinde anlamlandırılması uygun görünmemektedir.

Kül Tigin ile Bilge Kağan’ın babası İl Teriş Kağan 682 yılında İkinci Göktürk devletini kurmuştu ve bu hakimiyetin tesis edicisi idi. İl Teriş Kağan öldüğünde çocukları küçük oldukları için kardeşi Mo-ch’uo kendini kağan ilân ederek hakimiyeti ele geçirmişti. Türk devlet anlayışında onun bir unsuru olarak siyasi otorite veya siyasi iktidar kavramı ‘*kut*’ sözü ile ifade edilmiştir. Prof. Dr. Reşat Genç, yaptığı müstakil çalışmasında kapsamlı bilgiler vermiş, ‘*kut*’ sözcüğünü: ‘*siyasi hâkimiyet kudreti, yani*

²⁰ “*yorçın* KT B.32, *atın* KT B.40, *oğlın* KT B.7, *tutmuş* KT K.3, *bolmuş* KT B.5, *açsık* KT G. 8, *yılsığ* KT B.26, *yıraya* KT B.14, *yış* KT G.3, *yırgaru* KT G.4 gibi kelimeler başta olmak üzere” Elisa Cebrayiloğlu Şükürlü, “Eski Türkçe Alfabedeki Ünsüzleri Belirten İşaretlerin İmlâ Özellikleri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 191, 1994-1990.

devleti idare kudret ve salahiyeti' manasında görmek gerektiğini belirtmiştir (Genç 2002: 34). Göktürk Yazıtları'nda Tanrı'nın, Türk milletinin yok olmaması için baba ile birlikte annenin de yükseltildiği ve annenin kutu sayesinde hakanın tahta geçtiği net olarak ifade edilmekte ve aynen: "*türük bodunug atı küsi yok bolmasun tiyin kangım kaganıg ögüm katunug kötürmiş tengri il birigme tengri türük bodun atı yok bolmasun tiyin özümün ol tengri kagan olurtdi eriç/* Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağan ve annem katunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı tahta oturttu." (KT. D.25-26) denilmektedir. Türklerde, Hakan '*Gök Tanrı*'sına, Hatun ise '*Ana Tanrıça Umay*'a teşbih ediliyordu. Hatunlar, hakanlar gibi merasim ile tahta oturuyor ve eşlerinin veya oğullarının yokluğunda '*İl bilge*' yahut '*Terken*' unvanı ile nâip oluyorlardı (Turan 1944: 67-73; Esin 1985: 7; Ecer 1989: 167-179; Gömeç 1996: 81-90; 2010: 107-114). Devlet başkanlığı hizmetinin bile erkeğin tekelinde olmadığı, devlet yönetiminin karı-koca '*Hatun-Hakan*' ekibinin ortak sorumluluğu ile yürütüldüğü ifade edilirdi. '*Yasa*' mahiyetindeki '*Emir nâmeler*' her ikisince imzalanırdı (Aksoy 2010: 161). Dul kalmış bir kadın, eğer çocukları küçükse, çocuklarının vâsisi olurdu (Ögel 1979: 170). Yazıtların verdiği bilgiye göre, İl Teriş Kağan öldüğünde Kül Tigin yedi, Bilge Kağan ise sekiz yaşındaydı. Türklerde kağan öldüğü zaman, yerine geçecek olan çocuğu küçük ise, o zaman katunun devleti oğlu adına yönettiğini de görüyoruz. Göktürkler için kağan gibi onun hanımı olan *katun* da yönetimde önemli bir yere sahiptir. Hakan ve hanedanın erkek üyeleri için cari olan '*kut*', '*hatun*'a da teşmil olunur. *Kagan*, *yabgu* ve *şadlar* gibi *katunlar* da hükümetin doğal üyeleri olarak kabul edilmiştir. Yani bir devlet meclisi olan '*Toy*'a hakanın yanında, hakanın karısı Hatun (Katun) da katılmaktadır (Seyitdanlıoğlu 2009: 6). Savaşlarda katunların, kağanların yanında yer aldıkları görülmektedir. Katunların devlet meclislerine katıldıklarını ve oy sahibi olduklarını biliyoruz. 725 de, Çin'den gelen elçiyi karşılayan heyet arasında Bilge Kağan'ın karısı Po-fu Katun da yer almıştır. 743 senesinde Moyun Çor Kağan, son Göktürk kağanı Ozmuş Tigin ile yaptığı savaşta, rakibinin katununu da esir almıştır.²¹ Eski Türk töresine göre: '*taht, büyük oğullara; babanın malı ile ordusu ise küçük oğullara*' kalırdı. Esasen bir '*Od Tigin*' olan Kül Tigin'in, '*Umay gibi merhametli*' annesinin muvafakatiyle ordu komutanı olması da herhalde bu töreden ileri geliyordu (Ögel 12982: 75-191).

'*Er at buldı*' ifadesinden sonraki düşüncelere bakıldığında, söz konusu ifadenin Türkiye Türkçesine '*er adı aldı*' veya '*erlik adı aldı*' şeklinde aktarılması uygun görünmemektedir. Bizim kanaatimizce buradaki '*er at*' sözcüğünün yeniden değerlendirilmesi ve anlamlandırılması gerekmektedir. Gerek metnin bağlamı, gerekse sözcükte iyelik eki bulunmaması '*er at*' sözcüğünün '*erlik adı*' değil, '*ordu*' anlamında olduğunu gösteriyor. Yani sözcük '*er ~ adam*' kökünden '*at*' ilâvesiyle kurulmuş olup '*buldı = kavuştu - sahip oldu*' fiiliyle '*asker/ ordu sahibi oldu*' anlamındadır. Bu yönde düşünüldüğünde hem cümle daha anlamlı olmakta hem de metnin bağlamına daha uygun düşmektedir.

Bu makaleden çıkarılacak sonuçlar aşağıda maddeler hâlinde verilmiştir:

I-Yenisey Yazıtları'ndaki '*er atım*' veya '*oğlan atım*' ifadesi ile Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzü 31. satırının birinci cümlesinde geçen '*er at buldı*' ifadesi arasında bir anlam ilişkisi bulunmamaktadır.

II-Göktürk Yazıtları'nda bazı yazım hataları bulunmakla beraber, '*er at buldı*' ifadesinde iyelik ekinin bulunmaması bir yazım yanlışlığı değil, bu ifadenin '*ordunun*'

²¹ *Şine-Usu Yazıtı*, kuzey. 9.10; *Taryat-Terhin Yazıtı*, doğu 9; güney: "*Ozmuş Tigin kan bolmuş. Koyn yıka yorıdım. İkinti süngüş engilki ayaltı yangıka tokıdım ...tuıdım. Katunun anla altun. Türk bodun anta ingaru yok boltı.*"

yönetimini aldı’ anlamında olmasındandır. ‘*Buldı*’ fiilinin ‘*boldı*’ şeklinde okunması ve ‘*oldu*’ şeklinde anlamlandırılması isabetli değildir. Konu metninin gereği ‘*olmak*’ değil, ‘*bulmak*’ yani ‘*edinmek*’ olmalıdır.

III-‘*Er at*’ sözcüğündeki ‘+at’ eki Arapça veya Moğolca menşeli Türkçe bir çoğul eki değil, hayvan adı olan ‘at’ tır. ‘*Er*’ ve ‘at’ sözcükleri zamanla klişeleşerek ‘*ordu*, *asker*, *hizmetkâr*’ anlamına gelmiştir.

IV-‘*Er at*’ sözcüğünün üç karakterle değil, iki karakterle gösterilmesi, birinci karakterin ‘*kişi/ adam*’, ikinci karakterin ise, ‘at/ at’ olması, ‘*er at*’ sözcüğünün ‘*ordu/ süvari*’ anlamında olduğuna hiçbir şüphe bırakmamaktadır.

V-Dul bir kadın olan İlbilge Hatun, bir ‘*Od Tigin*’ olan oğlu Kül Tigin 16 yaşına geldiğinde ordunun komutasını almasına muvafakat etmiş, Kül Tigin 80 bin kişilik Göktürk ordusunun komutasını ele aldıktan sonra büyük başarılar kazanmıştır.

Büyük bir eserde bir defa geçen bir sözcükten hareketle hüküm kurmak ve kesin sonuçlar ortaya koymak kolay değildir. Bununla beraber baştan beri yapılan değerlendirmeler ve yaklaşımlardan hareketle; Kül Tigin Yazıtı’nın doğu yüzü 31. satırında yer alan: ‘*Umay teg ögüm katun kutınga inim Kül Tigin er at buldı.*’ cümlesindeki ‘*er at*’ sözcüğünün ‘*ordu*’ anlamında olduğunun kabulü ile, cümlenin Türkiye Türkçesine: “*Umay gibi merhametli annemin muvafakatiyle küçük kardeşim Kül Tigin ordunun başına geçti.*” şeklinde uyarlanması gerektiği savunulmuş ve önerilmiştir.

KISALTMALAR

AH:	Atebetü’l-Hakayık
BK:	Bilge Kağan Yazıtı
DKK:	Dede Korkut Kitabı
DLT:	Divanü Lugati’t Türk
EDPT:	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
EUTS:	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
İA:	İslâm Ansiklopedisi
KB:	Kutadgu Bilig
KT:	Kül Tigin Yazıtı
T:	Tonyukuk Yazıtı

KAYNAKLAR

- AALTO Pentti, “Kül-Tegin Er At Bo/ultı”, Türk Kültürü Araştırmaları, (Prof. Dr. Ahmet Temir Armağanı), Cilt 30, Sayı: 1-2, s. 119-125, 1993.
- AALTO Pentti, “Orhon Yazıtları’ndaki At İsimleri Üzerine”, (Çev. Erhan Aydın), Türk Dili Dergisi, Sayı: 587, s. 453-457, Kasım 2000.
- ABDURRAHMANOV Gani, “Eski Türkçe Yazıtlar ve Yazıtların Türk Lehçelerinin Şekillenmesindeki Rolü Üzerine”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 1-3, 2001.
- AKSAN Doğan, “Lengüistik Verilere Göre Türk Yazı Dilinin Yaşı Konusunda Değerlendirmeler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 323-329, 1989.

- AKSAN Doğan, “Göktürk Yazıtlarında Söz Sanatları Güçlü Anlatım Yolları”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 1-12, 1994.
- AKSOY Mustafa, “Türk Adı, Türk Damgaları ve Halı-Kilim Tarihi”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 188, s. 37-41, Ağustos 2002.
- AKSOY Numan Durak, “Eski Türk Toplumunda Kadının Sosyal Statüsü”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 185, s. 149-166, Nisan 2010.
- ALİYEVA Esen Minara, “E. R. Tenişev’in Türk Edebî Dilleri Tarihinin Kuramı Üzerine”, Turkish Studies, Cilt 6, Sayı: 1, s. 1101-1110, Kış 2011.
- ALYILMAZ Cengiz, “Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar”, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 4, s. 155-163, 1996.
- AMANJOLOV Altay S., “Orhun Anıtları Üzerine Yeni Çeviri Çalışmaları”, III. Uluslararası Türkoloji Kongresi, s. 85-89, Türkmenistan, 18-20 Mayıs 2009.
- AMANOĞLU Ebulfez, “Eski Türk Onomastiği Üzerine Notlar”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 13, s. 61-67, 1999.
- ARGAÇ Nuri, “Kilimlerde Oğuz Boylarının Ongunları”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 243, s. 40-42, Mart 2007.
- ARGAÇ Nuri, “Kilimlerde Oğuz Boy Ongunları ve Sürümleri”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, (Prof. Dr. Oktay Aslanapa Armağanı), Sayı: 183, s. 617-632, Kasım-Aralık 2009.
- ATA Aysu, “Türk Dillerinde ‘La’ Çokluk Eki”, International Journal of Central Asian Studies, Cilt 13, s. 89-99, 2009.
- AYDIN Erhan, “Vilhelm Thomsen Sözlüğü”, İlmî Araştırmalar, Sayı: 17, s. 69-82, Güz 2004.
- AYDOSOV Abılay Hangereyoğlu, “Eski Türk Nünyası ve Yazılı Anıtlar”, (Çev. Aliya Jusipek), Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı: 8, s. 31-40, 2002.
- AYTAÇ Ahmet, “Konya Yöresi Halı ve Kilim Dokumalarında Yıldız Yanışı”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 210, s. 28-31, Haziran 2004.
- BARTHOLD V.V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, (Haz. İsmail Aka-Kazım Yaşar Koprman), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- BAŞDAŞ Cahit, “Orhun Abidelerinde İyelik, Belirtme ve Yükleme Hâli”, Turkish Studies, Cilt 4, Sayı: 8, s. 623-643, Sonbahar 2009.
- BAYÇOROV Y. Soslanbek, “Avrupa’nın Göktürk Harfli Eski Anıtları Göktürk Harfli Eski Yazının Kuzey Kafkasya, Volga-Don ve Tuna Bölgesiyle İlişkisi”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 13-16, 1990.
- BAYKUZU Tilla Deniz, “Bir Hun Başkenti: T’ung-Wan Ch’eng”, Ankara Üniversitesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt VI, Sayı: 3, s. 110-126, Eylül 2009-a.
- BAYKUZU Tilla Deniz, “Bir Hun Başkenti: T’ung-Wan Ch’eng”, Türk Dünyası Araştırmaları, (Prof. Dr. Oktay Aslanapa Armağanı), Sayı: 183, s. 247-262, Kasım-Aralık 2009-b.
- BOLD Lubsandorjiyn, “Orhun Yazısının Yeni Üç Anıtı Hakkında”, (Çev. Abdullah Şen), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 65-68, 2001.

- BÜYÜKKARAGÖZ Savaş-LİVATYALI Hüsni, "İslâmiyetten Önce Türk Eğitim ve Öğretim Sistemi", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 3, s. 135-144, 1994.
- CAFEROĞLU Ahmet, "Türk Onomastiğinde 'At' Kültü", Türkiyat Mecmuası, Sayı: X, s. 201-212, 1953.
- CAFEROĞLU Ahmet, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Yayınevi, İstanbul 1993.
- CLAUSON Sır Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Oxford University Press, Oxford 1972.
- CLAUSON Sır Gerard, "Türk 'Runik' Alfabesinin Kökeni", (Çev. Dinçer Apaydın), Dil Araştırmaları Dergisi, Sayı: 11, s. 163-183, Güz 2012.
- DEMİR Celal, "Kül Tigin ve Bilge Kağan Kitabelerindeki Bir Cümle Üzerine", Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3, s. 135-147, Kış 2011.
- DEMİR Necati, "Çokluk Eki +(I)t / +(U)t Üzerine", Türk Dili Dergisi, Sayı: 647, s. 437-441, Kasım 2005.
- DEMİR Necati, "Kaya Üstü Resmi (Rock Art) Olarak Dağ Keçisi / Elik ve Tarihi Altyapısı", Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, Cilt 2, Sayı: 2, s. 5-23, 2010.
- DİNAR Talat, "Kül Tigin Abidesi ve Kutadgu Bilig'deki Ortak Fiillerin Tamlayıcı İlişkisi Açısından İncelenmesi", Turkish Studies, Cilt 5, Sayı: 3, s. 1044-1091, Yaz 2010.
- DOBROVİTS Mihaly, "Otuz Oğlan Sağdıçları, Eski Bir Yazıtın Bize Öğrettikleri", I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, s. 67-74, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009.
- DOBROVİTS Mihaly, "Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 147-150, 2001.
- ECER Ahmet Vehbi, "Türkan Hatun", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 6, s. 167-179, 1989.
- ECKMANN Janos, "Bolmasa Kelimesine Dair", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 33-38, 1954.
- EDİB AHMET b. MAHMUD YÜKNEKİ, Atebetü'l-Hakayık, (Haz. Reşid Rahmeti Arat), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- EKER Süer, "Subay, Astsubay; Er, Erat/ Erbaş Terimleri Üzerine", Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Cilt XCII, Sayı: 658, s. 327-340, Ekim 2006.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, "Köl Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni Midir?", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 31-39, 1994.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, "Bir Kişi Yanılsar Oguşu Bodunu Bişükine Tegi Kıdmaz Ermiş (KT G 6 = BK K 4) İbaresini Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1993, s. 83-89, 1995.
- ERGİN Muharrem, Orhun Türk Abideleri, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- ERGİN Muharrem, Dede Korkut Kitabı I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- ERKOÇ H. İhsan, "Askeri Tarih Açısından Köl Tigin", Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 26, Sayı: 1, s. 203-226, 2006.

- ERMİŞ Hamza, “Türkçe’de Kullanılan Arapça Çoğul Kalıpları”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 15, s. 123-152, 2007.
- ESİN Emel, Türk Kültür Tarihi -İç Asya’daki Erken Safhalar-, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- GABAIN Annemarie von, “Kök-Türklerin Tarihine Bir Bakış I. Stepte Yaşayan Kök-Türkler 682-742”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, (Çev: Saadet Şakir Çağatay), Cilt 2, Sayı: 5, s. 685-696, 1944.
- GABAIN Annemarie von, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- GENÇ Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- GÖMEÇ Saadettin, “Kağan ve Katun”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 18, Sayı: 29, s. 81-90, 1996.
- GÖMEÇ Saadettin, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, Erdem, 12/36, Ankara 2002.
- GÖMEÇ Saadettin, “Terken Unvanı Hakkında”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, Cilt 17, Sayı: 2, s. 107-114, 2010.
- GUZEV Viktor G., KLAYAŞTORNIY G. Sergey, “Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi (Okunuşunun 100. Yıl Dönümü Dolayısıyla)”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 27-33, 1993.
- GUZEV Viktor G., “Göktürk Yazısının Kendiliğinden Doğma (Otokton) Menşei Varsayımını Esaslandıran Deliller”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 211-220, 2001.
- GÜLENSOY Baybars, “Halılarımıza, Kilimlerimize, Oymalarımıza, Yazmalarımıza Sinmiş Tarihi Türk Damgalarının Estetik ve Grafik Açısından Değerlendirilmesi”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 77, s. 21-24, Mayıs 1993.
- GÜLSEVİN Gürer, “Göktürk Anıtları ile Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç, Çuvaş ve Saha/Yakut) Tarihi İlgili Düzeni”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 55-64, 1990.
- GÜLSEVİN Gürer, “Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler”, Kardeş Ağızlar-Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi, Sayı: 7, s. 12-18, 1998.
- GÜLSEVİN Gürer, “XII. Yüzyıla Kadarki Ortak Türk Yazı Dili”, III. Uluslararası Türkoloji Kongresi, s. 78-84, Türkmenistan, 18-20 Mayıs 2009.
- GÜNGÖRMÜŞ Naciye, “Eski Macar Kişi Adlarında Doğu Unsurları”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 9, s. 265-280, Güz 2008.
- İNAN Abdülkadir, Makaleler ve İncelemeler, Cilt I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ, “Kara-Hanlılar” Mad., Cilt V, (Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları)
- İZGİ Özkan, Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnâmesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- KARABEYOĞLU Adnan R., “Orhon Yazıtları’nda Bol- ve Er- Fiilleri Üzerine”, Türklük Bilimi Araştırmaları, (TÜBAR), Sayı: XXII, s. 87-100, Güz 2007.

- KÂŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-İt-Türk* (Çev. Besim Atalay) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- KAYA Ceval, "Orhon Yazıtlarının Dikilişiyle İlgili Yeni Sorunlar", I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, s. 135-141, Afyonkarahisar 18-20 Kasım 2009.
- KAYMAZ Zeki, "Arapçaya Giren Türkçe Kelimelerin Arapça Kurallarla Çokluk Şekilleri Üzerine", *Turkish Studies*, Cilt 2, Sayı: 2, s. 404-409, İlkbahar 2007.
- KAYRA Osman Kemal, "Orhun Anıtlarında Sıfatlar, Sıfat Tamlamaları ve Bunlara İlişkin Bazı Açıklamalar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 145-158, 1999.
- KERİMOĞLU Caner, "Orhun Abidelerinde 3. Kişi İyelik Ekinden Sonra Yükleme Hâli Eki Kullanıldı mı?", *Turkish Studies*, Cilt 2, Sayı: 3, s. 322-331, Yaz 2007.
- KLYAŞTORNIY S. G., "Tanrı Dağları'nda Yeni Bulunan Eski Runik Türk Yazıları", (Çev. Mustafa Kalkan), *Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, s. 192-196, 2001.
- KORKMAZ Zeynep, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Ankara Üniversitesi Türkoloji Dergisi*, Cilt IV, Sayı: 1, s. 15-30, 1974.
- KORKMAZ Zeynep, "Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri", Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, s. 471-474, İzmir 2005.
- KORKMAZ Zeynep, "Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri", *Turkish Studies*, Cilt 5, Sayı: 1, s. 1-41, Kış 2010.
- KRUEGER John R., "Eski Türkçede Moğolca", (Çev. Mustafa S. Kaçalın), *Türk-Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 4, s. 207-214, 2002.
- KÜÇÜK Salim, "Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Nişanları", *Turkish Studies*, Cilt 4, Sayı: 8, s. 1830-1855, Sonbahar 2009.
- LİVŞİTS V. A., "Eski Türk Runik Yazısının Ortaya Çıkışı Üzerine", (Çev. S. Gömeç-T. Ölçekçi), *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XX, Sayı: 31, s. 37-50, 2000.
- MEMMEDLİ Yunus, "Eski Türkçede Şahıs Adları ve Unvanları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 95-110, 1996.
- MELİKLİ Tofik Davudoğlu, "Edebiyat Anıtları Olarak Eski Türk Yazıtları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 263-265, 2001.
- NASİLOV Dmitriy M., "Türk Edebî Dilleri ve Lehçeleri Tarihinde Runik Anıtlar", III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, (Ed. Ülkü Çelik Şavk), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Cilt II, s. 569-573, Ankara 2011.
- NEMETH Gyula, *Attila ve Hunları*, (Terc. Şerif Baştav), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yayınları, Ankara 1979.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

- ÖGEL Bahaeddin, Türk Mitolojisi, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- ÖLMEZ Mehmet, “Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?”, I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, s. 211-219, Afyonkarahisar 18-20 Kasım 2009.
- ÖLMEZ Mehmet, “Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları”, Orhan Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve XXI. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, s. 629-640, 2010.
- ÖZTEKTEN Özkan, “Er-at’ Sözü Hakkında”, Türk Dili Dergisi, Sayı: 552, s. 520-524, Aralık 1997.
- RASONYI Laszlo, “Sekeller ve Adlarının Menşei”, Türk Kültürü Dergisi, Yıl 10, Sayı: 113, s. 17-22, Mart 1972.
- RECEBOV Abülfez, “Orhon-Yenisey Anıtlarının İncelenmesindeki Bazı Problemler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 151-154, 1994.
- SERTKAYA Osman Fikri, “Eski Türkler Okur Yazar mıydı”, Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri, Yeni Avrasya Yayınları, s. 12-37, Ankara 2001.
- SEYİTDANLIOĞLU Mehmet, “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 28, Sayı: 45, s. 1-11, 2009.
- SÜMER Faruk, “Orhun Abideleri Kahramanı Gül Tekin (Köl Tigin) I-II”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 32, 1989-a.
- SÜMER Faruk, “Orhun Abideleri Kahramanı Gül Tekin (Köl Tigin) I-II”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 33, 1989-b.
- SÜMER Faruk, Türk Devletlerinde Şahıs Adları, Cilt I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- ŞÇERBAK A.M, “Türk ‘Runik’ Alfabesinin Yayılmasına Dair”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 183-187, 1994.
- ŞENOCAK Ebru, “Göktürk Yazıtlarında Türk Halk Edebiyatı Unsurları”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 11, Sayı: 2, s. 165-176, 2001.
- ŞİRİN (User) Hatice, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, Bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 39, s. 219-238, Güz 2006.
- ŞÜKÜRLÜ (Cebrayiloğlu) Elisa, “Eski Türkçe Alfabedeki Ünsüzleri Belirten İşaretlerin İmlâ Özellikleri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 189-192, 1994.
- ŞÜKÜRLÜ Ali İsa-ŞÜKÜRLÜ Elşen, “Göktürk Yazıtlarında Eklerin İmlâ Kuralları”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 347-352, 2001.
- TAŞ Necati Fahri, “At Kültü”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 66, s. 121-133, Haziran 1990.
- TAŞAĞIL Ahmet, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- TEKİN Şinasi, “Eski Türkçe”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 121, Cilt 2, s. 69-119, Ankara 1992.

- TEKİN Talât, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul 2003.
- TEKİN Talât, Orhun Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- TENİŞEV Edgem Rahimoviç, “Eski Türklerde Edebi Dil Var Mıydı?”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 157-161, 1983.
- TEZCAN Mehmet, “Orhon Harflerinin Muhtemel En Eski Şekilleri Olarak Kuzey Hindistan Bölgesi’nde Saka/ Kuşan Dönemi Yazıları”, III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, (Ed. Ülkü Çelik Şavk), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Cilt II, s. 799-818, Ankara 2011.
- TEZCAN Semih, “Yazıtlarda Yeni Okuyuş ve Anlamlandırma Önerileri”, I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi şöleni, s. 273-280, Afyonkarahisar 18-20 Kasım 2009.
- TOPARLI Recep, “Türkçede Galatlar”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 34, s. 159-174, Şubat 1985.
- TOPARLI Recep, “Türkçemizde Galat Sözcükler”, Türk Dili Dergisi, Sayı: 540, s. 607-618, Aralık 1996.
- TRYJARSKI Edward, “Asya ve Avrupa’daki Runik Yazıtların Anonimliği. Farklılığı ve Yayılımı”, (Çev. E. Gürsoy-Naskali), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 43-49, 1993.
- TUNA Osman Nedim, “Bazı İmlâ Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki önemi ve Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 41-81, 2.bs. 1988.
- TUNA Osman Nedim, “Altay Dilleri Teorisi”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 121, Cilt 2, s. 7-58, Ankara 1992.
- TURAN Osman, “Terken Ünvanı”, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, Sayı: 1, s. 67-73, 1944.
- USEEV Nurdin, “Kırgız ve Türkiye Türkçesi İle Karşılaştırmalı Olarak Yenisey Yazıtları Dilinin Söz Varlığının Tarihi Gelişimi”, Kırgızistan Türk Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2006.
- USEEV Nurdin, “Yenisey Yazıtlarında Geçen Kişi Adları ve ‘Er At’ - ‘Oğlan At’ Sözcük Öbekleri”, II. Büyük Türk Dili Kurultayı, İhsan Doğramacıya Armağan, Bişkek 2007.
- USEEV Nurdin, “Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar”, Turkish Studies, Cilt 5, Sayı: 4, s. 1516-1521, Sonbahar 2010.
- ÜNALAN Sıddık-ÖZTÜRK Hakan, “İslâmiyet’ten Önce Türkler’de Eğitim ve Öğretim”, Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 13, Sayı: 2, s. 89-109, 2008.
- ÜSTÜN Mehmet Cihat, “Türk Asıllı Türkologların Orhun Yazıtlarını Okuma ve Yorumlamalarındaki Farklılıklar Üzerine Notlar”, Turkish Studies, Cilt 5, Sayı: 2, s. 1384-1404, İlkbahar 2010.
- VASARY Istvan, “Doğu Avrupa’nın Runik Alfabe Sistemleri Üzerine”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 51-59, 1993.

YILMAZ Metin, “Orhun Yazıtlarının Söz Varlığı İle Çuvaşçanın Söz Varlığının Fonetik Açıdan Karşılaştırılması”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 191, s. 65-83, Mart-Nisan 2011.

YUSUF HAS HACİB, Kutadgu Bilig, (Haz. Reşid Rahmeti Arat), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006.

ZARİPOVA (Çetin) Çulpan, “Tatar Halk Destanlarında Hediye Çeşitleri”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 25, s. 183-193, Bahar 2009.

ZÜLFİKAR Hamza, “Dünden Bugüne Türkçe”, Türk Dili Dergisi, Sayı: 680, s. 521-528, Ağustos 2008.